

Un intent de refer el Castell de Montpalau durant el primer quart del segle XIV

ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT¹

Institut de Recerca Històrica - Universitat de Girona

«*Una obra inacabada*»; «*un projecte inacabat*». Amb aquests termes varen qualificar en el seu moment Marina Miquel i Carme Sobiranas, autores de la memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al Castell de Montpalau (Pineda de Mar) l'estiu de 1990, el producte resultant de la temptativa d'ampliació del recinte dels segles XI-XII que hauria tingut lloc durant la baixa edat mitjana.² Encara que més que temptativa, seria millor parlar de temptatives. Perquè, com es veurà de seguida, els aleshores senyors eminents de Montpalau, això és, els vescomtes de Cabrera, haurien mostrat interès a remodelar el castell en més d'una ocasió.

¹ Voldria manifestar aquí el meu agraïment a Narcís Figueras Capdevila (Universitat Oberta de Catalunya) i a Alexis Serrano Méndez (Centre d'Estudis Vilarassencs i Facultat Antoni Gaudí d'Història de l'Església, Arqueologia i Arts Cristianes) per haver-me animat a presentar aquesta comunicació. A Joan Llinàs i Pol (Atri Cultura i Patrimoni), per respondre pacientment els meus dubtes sobre temes relacionats amb l'arqueologia, i, per últim, al Dr. Pere Orti Gost (Universitat de Girona) pels seus comentaris i les seves observacions al contingut del text.

«Abreviatures emprades: ADM = Arxiu Ducal de Medinaceli (documentació del fons Cabrera i Bas, consultable a l'Arxiu Històric d'Hostalric); BC = Biblioteca de Catalunya; coord. = coordinador; dir. = director; eds. = editors; fot. = fotograma; ll. = lligall; ll. n. = lligall número; perg. = pergami; r. = registre; rt. = rotlle.»

² MARINA VIVES I MIQUEL I CARMÉ SOBIRANAS I FÀBREGAS, «Les intervencions al Castell de Montpalau (Pineda de Mar)», dins *L'Arquitectura militar medieval. I Jornades d'Història i d'Arqueologia del Maresme (Mataró, del 13-20 de novembre de 1999)*. Grup d'Història del Casal (Mataró 2000), pàg. 77. Vegeu el text íntegre de la memòria a: IDEM, *Memòria del camp de treball del Castell de Montpalau (Pineda de Mar, Maresme) 1990*. Generalitat de Catalunya (Barcelona 1990).

Les reformes baixmedievals al Castell de Montpalau

La intervenció de 1990 al jaciment de Montpalau, tot i que positiva, no va anar seguida de cap campanya d'excavacions, per la qual cosa el coneixement que es té del recinte castral segueix sent encara avui dia molt limitat.³ Això significa que amb les dades arqueològiques de què es disposa, ara com ara, no es poden afinar cronologies. Afortunadament, però, la documentació, encara que escassa, ha permès compensar aquesta carència, i, de retruc, oferir datacions aproximades per a les reformes al castell que avalen en part la proposada pels autors d'*Els Castells Catalans*.⁴ Aquesta, per tant, s'avança bastant a la suggerida per Antoni Pladevall, que endarreria l'intent de fer obres al castell als temps de la Guerra Civil catalana (1462-1472).⁵ És el cas del document, publicat l'any 2003 per Josep Maria Pons i Guri, que recull la tria feta el 17 de març de 1358 per part d'alguns homes del terme de Montpalau (*homines termini dicti castris de Montepalacio*), reunits al lloc de Sant Pol, de dos síndics encarregats de vendre pensions de censal mort. La quantitat que s'esperava reunir amb aquelles vendes, un total de 4.000 sous, es destinaria a les obres que s'havien de fer al castell esmentat (*pro opere dicti castris de Montepalacio*).⁶

³ JOAN LLINÀS I POL, «Crisi i transformació dels castells a la Baixa Edat Mitjana. L'exemple del vescomtat de Cabrera i les senyories veïnes», dins ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT, NEUS PUIG I AMAT I MONTSERRAT VIADER I CROUS (eds.), *Les senyories a la Catalunya baixmedieval (ss.XIII-XV). Actes del I Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric (13-14 de novembre de 2008, Hostalric)*. Ajuntament d'Hostalric (Hostalric 2008), pàg. 53.

⁴ L'aval és parcial perquè aquells situaren les remodelacions finals de Montpalau en temps de «Bernardí, primer comte de Mòdica, ardit protagonista de la campanya siciliana»; PERE CATALÀ I ROCA, MIQUEL BRASSÓ I VAQUÉS I JOSEP MARIA OLIVER, «Montpalau», dins *Idem, Els Castells catalans*, Rafael Dalmau (Barcelona 1967), vol. 1, pàg. 695-696.

⁵ Concretament, als anys en què el navarrès Bertrán de Armendáriz es féu càrrec dels castells de Montpalau i de Palafoles, sotstrets a Bernat Joan de Cabrera, per manament de la Diputació del General de Catalunya. Segons Pladevall, Armendáriz «volgué fortificar el castell», però el seu estat ruïnós l'hauria obligat a desistir; ANTONI PLADEVALL I FONT, «El Vallès i el Maresme», dins JOSEP MARIA DOMÈNEC I FARGAS (coord.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Enciclopèdia Catalana (Barcelona, 1982), vol. 6, pàg. 465-466. Tanmateix, a la *Catalunya Romànica*, els murs baixmedievals de Montpalau s'atribueixen a obres del segle XV. Vegeu CRISTINA MARTÍ I RIBAS I ENRIC JUHÉ I CORBALÁN, «Pineda de Mar: el Castell de Montpalau (element o recinte d'arquitectura militar)», dins ANTONI PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya Romànica*. Enciclopèdia Catalana (Barcelona 1992), vol. 20, pàg. 508.

⁶ JOSEP MARIA PONS I GURI, «El Castell de Montpalau. Pervivència de la jurisdicció d'un Castell abandonat», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 25 (2003), doc. 4, pàg. 534-535.

Aquests 4.000 sous eren una part del total de 12.000 sous que els habitants del districte castral s'havien compromès a pagar al vescomte Bernat III de Cabrera, aleshores ja comte d'Osona, a canvi de no ser cridats a les tasques d'obra durant un cert temps. El 1358, Bernat III de Cabrera simplement n'havia exigit el pagament immediat.⁷ El fet que hi hagués aquest compromís evidencia la intenció del comte d'Osona d'invertir en la remodelació del Castell de Montpalau. En aquest sentit, la conservació del document de la resolució presa pels *homines* de Montpalau al voltant de quin havia de ser el mètode de finançament i de qui es faria càrrec de l'operació, significa que el projecte de reforma estava en marxa.

Per a Pons i Guri, aquestes dades no només demostren que hi hauria hagut un intent de reconstruir el castell de Montpalau en temps del comte d'Osona, sinó que les restes de les obres inacabades podrien molt bé correspondre en aquesta època.⁸ La pretesa remodelació del recinte hauria perseguit recondicionar un espai físic probablement abandonat ja des de les darreries del segle XIII (sense que això darrer impliqués en cap cas la fi del terme jurisdiccional)⁹ i integrar-se, d'aquesta manera, en un programa vescomtal d'obres que hauria comprès també els castells de Montsoriu, Sant Iscle (Vidreres) i Montclús, com proposa Joan Llinàs,¹⁰ i que podria haver inclòs fins i tot la construcció de la muralla de la vila d'Hostalric.¹¹

Amb la sonada excepció del cas de Montsoriu, als castells de Sant Iscle i de Montclús tot apunta que els projectes endegats al segle XIV s'haurien interromput per alguna o altra raó.¹² Suposant que la interrupció de la

⁷ La durada de l'exempció no s'especifica (*infra certum tempus*); *IBIDEM*, pàg. 534.

⁸ *IBIDEM*, pàg. 527-528.

⁹ *IBIDEM*, pàg. 527.

¹⁰ JOAN LLINÀS I POL, *op. cit.*, pàg. 52-54.

¹¹ Aquesta hipòtesi es fonamenta en la que, per ara, sembla ser la primera menció a les muralles de la vila. Es tracta d'un document del 17 de gener de 1364, redactat a la notaria d'Hostalric, en què Bernat Calvet, clergue i procurador del cavaller Ramon de Cartellà, protestava perquè el comte d'Osona i el seu pare forçaven els homes de Vidreres, Maçanet i Martorell (de la Selva) que estaven sota la senyoria de Ramon, a treballar en les obres que es feien a Hostalric, incloent-hi les que afectaven els murs de la vila (*operis faciendum in loco de Hostalricho et in fortalicio et muris ipsius loci*), quan en realitat aquells estaven exempts de prestar aquella mena de servei; BC, Arxiu Històric, Pergamins, r.12686, perg. 176. La lectura del text suggereix que la construcció de les muralles havia de ser per força anterior al gener de 1364. Tanmateix, cal insistir en el fet que es tracta només d'una hipòtesi i que, com a tal, s'ha de verificar.

¹² JOAN LLINÀS I POL, *op. cit.*, pàg. 53-55.

construcció dels murs de tancament nord i est¹³ tingués una relació directa amb aquesta mateixa cronologia, tal com suggerí Pons i Guri,¹⁴ aquest hauria estat també el destí del projecte que es volia aplicar al Castell de Montpalau.

Els motius que haurien fet finalment inviable aquest darrer haurien estat diversos. És molt probable que entre aquells calgui tenir en compte el curs que havia pres la Guerra dels Dos Peres (1356-1365), així com el creixement de les tensions entre el comte d'Osona, el seu pare Bernat II i el rei Pere el Cerimoniós (tensions que, com és ben sabut, acabarien amb la captura i amb la posterior decapitació de Bernat II, l'estiu de 1364).¹⁵ Però també les possibles dificultats de finançament pròpies d'una economia colpejada, entre d'altres coses, per la cronicitat de la guerra a escala estatal i per la pressió fiscal subsegüent.¹⁶ Fins i tot podria haver-hi tingut alguna cosa a veure el que el Cerimoniós arribaria a nomenar «*la guerra dels barons de Catalunya*», que enfrontaria entre 1357 i 1358 (és a dir, poc després de l'inici de la contesa entre Aragó i Castella) dos bàndols encapçalats per l'infant Ramon Berenguer, oncle del monarca i comte d'Empúries, i pel comte d'Osona i el seu pare, respectivament.¹⁷

Tanmateix, els de mitjan segle XIV no haurien estat els primers treballs de remodelació de l'espai castral de Montpalau. O, si més no, no n'hauria estat aquell el primer projecte de reformes, ja que segons un breu debitori d'abril de 1326, redactat precisament a la notaria pública de Montpalau pel notari Pere Flequer, els senyors del castell ja havien demanat finançament per fer-hi obra uns decennis abans.¹⁸

¹³ MARINA VIVES I MIQUEL I CARMÉ SOBIRANAS I FÀBREGAS, «Les intervencions...», pàg. 77.

¹⁴ JOSEP MARIA PONS I GURI, «El Castell de Montpalau», pàg. 528.

¹⁵ *IBIDEM*, pàg. 528.

¹⁶ Al voltant d'això, en especial pel que fa als anys crítics del període 1364-1367, vegeu: PERE ORTÍ GOST, «Una aproximació als primers fogatges catalans de la dècada de 1360», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29 (1999), pàg. 748-773.

¹⁷ Sobre aquest conflicte ja es van apuntar algunes dades a: JOSEP MARIA PONS I GURI, «Un fogatjament desconegut de l'any 1358», *Butlletí de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona*, núm. 30 (1963-1964), pàg. 342; i MARIA TERESA FERRER I MALLOL, «Una família de navegants: els Marquet», dins CARMÉ BATLLE I GALLART *ET ALII*, *El «Llibre del Consell» de la ciutat de Barcelona, s. XVI: les eleccions municipals*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Barcelona 2007), pàg. 194-195. Les raons per les quals crec que mereixeria un estudi propi, les vaig exposar ja l'any passat a: ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT, «Royal councilors at war. The struggle between Bernat II de Cabrera and Infant Ramon Berenguer d'Empúries during the War of the Two Peters», comunicació presentada en el marc del Kings & Queens Conference 3: Entourage. University of Winchester, Winchester, Regne Unit, 11 de juliol de 2014.

¹⁸ Dada aquesta que ja vaig avançar a: *IDEM*. «La Torre «de Malpàs»

L'intent de la dècada de 1320

En efecte, l'11 d'abril de 1326, el cavaller Berenguer de Marata, procurador de Bernardí de Cabrera, senyor de Montclús, reconeixia en nom d'aquest últim haver rebut d'uns tals Bord de Bedòs, Ponç Ballester, [Ponç] Sàbet i Ferrer de Sitjar, tots ells de la parròquia de Santa Maria de Pineda, la xifra de 300 sous. Aquesta quantitat, que caldria retornar per la propera festa de Sant Miquel, és a dir, pel 29 de setembre següent, havia estat prestada per tal d'ajudar a cobrir els costos de les obres del Castell de Montpalau (*ad constructionem operis castrí Montis palacii*).¹⁹

L'entrada del notari Pere Flequer que recull aquest debitori conté també la menció al tipus exacte de préstec mitjançant el qual s'obtingueren els 300 sous esmentats. En concret, quedà anotat que el reconeixement derivava de la contractació d'un *mutuum* (*ex causa mutui*). El *mutuum*, com el concedit a Bernardí pels creditors pinetencs el 1326, era un préstec a curt termini, ja que per regla general (i de nou és el cas) solia tornar-se en menys d'un any. Pel que sembla, constituïa la millor opció creditícia si es tenen en compte la quantitat prestada, bastant moderada, i la previsió de retorn en un lapse de temps relativament breu.²⁰ En cas d'haver volgut reunir quantitats més elevades, per contra, s'hauria pogut optar per uns censals morts i violaris que, a més a més, tenien la particularitat de salvar prou bé la censura eclesiàstica envers la usura,²¹ com succeiria més tard amb el donatiu de 1358 al comte d'Osona.

És realment una incògnita si es va acabar recurrent en aquest segon tipus de préstecs també l'any 1326, i si així és féu, aleshores caldria parlar

o el passat medieval de la Torre dels Encantats», *Salobre. Butlletí del Centre d'Estudis Josep Baralt*, núm. 19 (2009), pàg. 19.

¹⁹ ADM, Cabrera i Bas, r.3756, ll.16-ll.n.64, rt.986, fot. 635.

²⁰ Vegeu sobretot JUAN VICENTE GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. Universitat de València (València 2002), pàg. 39-55.

²¹ *IBIDEM*, pàg. 219-227. De fet, tant García Marsilla com Pere Orti els consideren «préstecs encoberts» o «camuflats», perquè se'ls presentava com uns «contractes de compravenda on el venedor venia al comprador el dret a percebre periòdicament una pensió per un preu determinat». En el context d'aquella compravenda, «el venedor era el prestatari o deutor i el comprador el creditor i on la pensió era el resultat d'aplicar una determinada taxa d'interès al preu de venda o capital»; PERE ORTI GOST, «Les finances municipals de la Barcelona dels segles XIV i XV: Del censal a la Taula de Canvi», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 13 (2007), pàg. 261-262.

d'un ús precoç d'aquesta fórmula.²² L'únic segur és que Bernardí, senyor de Montclús,²³ pretenia que es fessin obres al Castell de Montpalau, que demanà ajuda financera i que, pel cap baix, hi hagué un grup de pinetencs disposat a fer-li de creditors. Més enllà d'això no sembla haver-hi per ara més documentació, cosa que fa absolutament impossible conèixer l'abast real d'aquell projecte en xifres. Tampoc resta cap senyal al registre arqueològic que permeti identificar les obres dutes a terme en aquell moment, si és que finalment se'n feren.

Quines n'haurien estat les motivacions?

Aribats en aquest punt, convé interrogar-se sobre els motius que podien haver impel·lit Bernardí, qui a partir de 1328 esdevindria el vescomte Bernat II de Cabrera i que era, en definitiva, el pare del que després seria el comte d'Osona, per voler endegar una reforma de Montpalau en la dècada de 1320.

La resposta cal cercar-la, segurament, en una de les raons principals que van moure l'aleshores senyor de Montclús a infeudar, el maig de 1327, la torre dita «de Malpàs» (amb tota probabilitat l'avantpassada baixmedieval de la Torre dels Encantats, a Caldes d'Estrac) a Guillem de Riudeperes, això és, la necessitat de protegir dels atacs de pirates la façana litoral del vescomtat de Cabrera.²⁴

No es tractava de cap exageració, ni molt menys: ja amb anterioritat a la conquesta del regne de Sardenya (1323-1324), però sobretot d'ençà d'aquesta, les tripulacions de les embarcacions genoveses atacaven sempre que se'ls presentava la ocasió, s'hagués declarat obertament la

²² A València, per exemple, es documenta algun censal mort anterior fins i tot a 1313, però la seva generalització és molt més tardana; JUAN VICENTE GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval*, pàg. 193.

²³ No s'ha de confondre aquest Bernardí amb Bernat IV de Cabrera, comte de Modica, popularment conegut amb el sobrenom, precisament, de «Bernardí». Aquest sobrenom és una invenció historiogràfica sense base documental: Bernat IV deixà definitivament de ser anomenat Bernardí pels volts de 1385, després d'haver-se casat amb Timbor de Prades. Bernardí (*Bernardinus*) no era altra cosa que el diminutiu de Bernat, que els Cabrera empraven només amb els joves. Això ajuda sovint a distingir entre pares i fills a la documentació, i permet salvar situacions d'homonímia, però res més. No és, en definitiva, patrimoni exclusiu de Bernat IV, ni molt menys sobrenom seu.

²⁴ La infeudació es renovaria al novembre de 1330. En la primera, el senyor de Montclús acordà amb Guillem que si venia perill de la banda de mar, aquest darrer faria senyals des de la torre per avisar de la presència de vaixells enemics (*que mala ligna inimicorum sunt in mare*); ADM, Cabrera i Bas, r.3144, ll.10-ll.n.71, rt.979, fot. 536; ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT, «La Torre «de Malpàs»...», pàg. 18-19.

guerra o no. La situació no havia deixat d'empitjorar des de les darreries del segle XIII, quan els interessos respectius de la Corona d'Aragó i de la república de Gènova a la Mediterrània havien començat a divergir i les havien convertit en enemigues.²⁵

Lògicament, la intervenció aragonesa a terres sardes no havia fet altra cosa que afegir més llenya al foc, i, de fet, l'estat de les relacions amb Gènova entre 1325 i 1327 s'ha de considerar de guerra oberta.²⁶ El juny de 1326, per exemple, el Consell de Barcelona es feia ressò dels atacs d'un petit estol genovès contra els vaixells catalans que es movien per les rutes que hi havia entre Sant Feliu de Guíxols i Cotlliure.²⁷ Arribar a la pau amb Gènova es convertiria pels reis d'Aragó en un objectiu molt difícil d'assolir i encara més de mantenir. A més a més, la tònica, quan no hi havia guerra declarada, seguiria sent la de l'activitat de pirateig. Això comportaria reiterades incursions genoveses contra el litoral, com les que haurien provocat danys a Blanes en una data bastant propera a 1362.²⁸

Bernardí, o el que és el mateix, el jove Bernat II de Cabrera, coneixia prou bé la situació com per ser sensible al perill genovès. Ell mateix havia participat i destacat en la conquesta de Sardenya,²⁹ quelcom que de fet serviria perquè l'infant Alfons, aleshores comte d'Urgell i futur rei Alfons IV d'Aragó, es comprometés a concedir a Marquesa de Cabrera, comtessa d'Empúries, el dret a la plena potestat sobre el castell de Montpalau, llargament reclamat, una vegada hagués mort el seu pare Jaume II.³⁰ A

²⁵ Segons Josefina Mutgé, els genovesos tenien tendència a exercir la pirateria sobre «tots aquells que els poguessin fer la competència en la pràctica del comerç»; JOSEFINA MUTGÉ I VIVES, «Alguns camins per apaivagar els conflictes per incidents de pirateria en el Mediterrani Occidental», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2 (2008), pàg. 906.

²⁶ MARIA TERESA FERRER I MALLOL, «Corso y pirateria entre Mediterráneo y Atlántico en la Baja Edad Media», dins *La Península ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV. V Jornadas Hispano-Portuguesas de Historia Medieval (Cádiz 1-4 abril 2003)*. Diputació de Cádiz-Sociedad Española de Estudios Medievales (Sevilla-Cádiz 2006), pàg. 259.

²⁷ MARINA MITJÀ SAGUÉ, «Barcelona y el problema sardo en el siglo XIV», dins *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid 1959), pàg. 447 i 450.

²⁸ ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT, «L'expansió medieval de Blanes sota el domini dels vescomtes de Cabrera (Segles XIII-XV)», *Opuscles de l'Arxiu*, núm. 1 (2010), pàg. 22.

²⁹ SANTIAGO SOBREQÜES I VIDAL, *Els Barons de Catalunya*. Base (Barcelona 2011; primera edició de 1957), pàg. 143.

³⁰ JOSEP MARIA PONS I GURI, «El Castell de Montpalau», doc. 2, pàg. 531-532; ADM, Cabrera i Bas, r.3142, ll.10-ll.n.69, rt.979, fots. 524-526 (confirmació per part de l'infant

partir d'aquell moment, la costa meridional del vescomtat de Cabrera estaria sota el control efectiu de Bernardí de Cabrera, senyor de Montclús.³¹

Tot plegat permet explicar per què hi hauria hagut com a mínim una temptativa de fer obres al castell de Montpalau pels volts de 1326. Abans, per tant, del projecte de reformes endegat pel comte d'Osona, i contemporani alhora del primer pacte d'infeudació conegut de la torre de Malpàs. Unes infeudacions, aquesta i la següent, que no per casualitat haurien coincidit en el temps (o, si més no, s'hi haurien aproximat) amb dues etapes de guerra declarada amb Gènova, concretament les dels anys 1325-1327 i 1331-1336.³² Això significaria, en definitiva, que aquestes decisions no s'haurien pres a l'atzar, sinó que, sense descartar per això que hi hagués també un interès afegit a reforçar el prestigi de la família (al cap i a la fi, les fortificacions feudals eren en part símbols visibles del poder dels seus senyors), s'haurien basat en un estudi atent de les necessitats del territori en un context de guerra amb Gènova.

Per concloure

En suma, la documentació, bé que escassa, demostra que hi hagué com a mínim dos intents de fer obra al castell de Montpalau durant el segle XIV. L'un, assenyalat per Pons i Guri, hauria tingut lloc vers 1358, és a dir, en època del comte d'Osona. L'altre, però, hauria estat anterior, i és necessari situar-lo pels volts de l'any 1326, quan el pare del comte esmentat ni tan sols era encara vescomte de Cabrera. Desafortunadament, per ara no és possible anar més enllà. Caldrà esperar als fruits de noves recerques documentals i, en especial, a la possibilitat que en un futur no massa llunyà es permeti treballar als arqueòlegs a les restes de l'antic recinte del Castell de Montpalau. De moment, però, hom espera (si això no és esperar massa) que amb aquest estudi s'hagi contribuït, si més no una mica, a ampliar i a consolidar els coneixements que es tenen sobre la història del Castell de Montpalau.

Alfons amb data 3 de novembre de 1324); ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT, «La Torre «de Malpàs»...»; i *IDEM*, «Els senyors de la Marina de la Selva (ss. XIII-XIV)», *Singlatures: Revista d'història i patrimoni cultural de Vilassar de Mar i el Maresme*, núm. 26 (2009), pàg. 33-34.

³¹ Aquesta seria segurament la voluntat mateixa de Marquesa; *IDEM*, «Marquesa, una Cabrera al comtat d'Empúries», *Mot so Razo*, núm. 13 (2014), pàg. 42-43.

³² MARIA TERESA FERRER I MALLOL, «Corso y piratería...», pàg. 259.